HİTİTLERİN BAŞKENTİNDE KENTSEL BELLEK VE TURİZM



Bu kitap Çorum Valiliği, Çorum Belediyesi, Hitit Üniversitesi,
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile Çorum Sanayi ve Ticaret Odası
Başkanlığı'nca 19 Nisan 2014 tarihinde düzenlenen
"Hititlerin Başkentinde Kültürel Bellek ve Turizm Sempozyumu"nda
sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

Yazılarla ilgili her türlü sorumluluk ve telif hakkı bildiri sahiplerine ait
olup izin alınmadan sunumlar çoğaltılamaz, kopyalanamaz ve basılamaz.

NİSAN 2014

Bu kitap, Kent paydaşları; Çorum Valiliği (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü), Hitit Üniversitesi ve Çorum Sanayi ve Ticaret Odası'nın kendi aralarında yapmış oldukları Çorum Turizmini Geliştirme iş Akışı Protokolü gereği olarak Hitit Üniversitesi koordinesinde hazırlanmıştır.

İLETİŞİM
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Tel: 0364 213 47 04
Faks:0364 212 05 10
E-Posta: iktm19@kultur.gov.tr
Web: corumkulturturizm.gov.tr

T.C.
Çorum Valiliği
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Yayın No:14

ISBN: 978-605-149-710-5

Editör
Doç. Dr. Habib AKDOĞAN
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Editör Yardımcısı
Yrd. Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ
Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Sempozyum Danışma Kurulu
Sabri BAŞKÖY (Çorum Valisi)
Prof. Dr. Reha Metin ALKAN (Hitit Üniversitesi Rektörü)
Çetin BAŞARANHINCAL (Çorum Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı)
Prof. Dr. Gülen ELMAS ARSLAN (Hitit Üniversitesi İİBF)
Prof. Dr. Menderes SUİÇMEZ (Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi)
Ali ÖZÜDOĞRU (İl Kültür ve Turizm Müdürü)
Aykut KOLAĞASI (Çorum Ticaret ve Sanayi Odası Yönetim Kurulu Üyesi)
Murat ZEYBEL (Çorum Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreteri)

Sempozyum Düzenleme ve Yürütme Kurulu
Doç. Dr. Habib AKDOĞAN (Hitit Üniversitesi)
Yrd. Doç Dr. Özlem SİR GAVAZ (Hitit Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Onur TUTULMAZ (Hitit Üniversitesi)
Dr. Önder İPEK (Çorum Müze Müdürü)
Öğretim Görevlisi İlkay PULAN (Hitit Üniversitesi)
Öğretim Görevlisi Doğan DEMİRCİ (Hitit Üniversitesi)
Öğretim Görevlisi Ahmet AKNAR (Hitit Üniversitesi)
Öğretim Görevlisi Yusuf ORMANKIRAN (Hitit Üniversitesi)
Öğretim Görevlisi Ayhan BAŞÇI (Hitit Üniversitesi)
Can ÇABUK (Çorum TSO Genç Girişimciler İcra Komitesi Başkanı)
Arş. Gör. Altuğ ORTAKCI (Hitit Üniversitesi)
Arş. Gör. Gizem KASAP (Hitit Üniversitesi)
Osman KESER (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)
Özkan ARSLAN (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü)
Gözde ATLAMAZ (Çorum Ticaret ve Sanayi Odası)

Grafik Tasarım Baskı
Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Gülen ELMAS ARSLAN
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY
Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Sezer KORKMAZ
Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Şiir YILMAZ
Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Habib AKDOĞAN
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Atilla ENGİN
Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Nazmiye ERDOĞAN
Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Yüksek Okulu

Doç. Dr. Merih TAŞKAYA
Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Gül GÜNEŞ
Atılım Üniversitesi, İşletme Fakültesi Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Ebru Z.BOYACIOĞLU
Trakya Üniversitesi, İİBF Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Özlem SİRGAVAZ
Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Ali ÖZÜDOĞRU
İl Kültür ve Turizm Müdürü

Arkeolog Dr. Önder İPEK
Çorum Müze Müdürü

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN AKTARIMINDA EKONOMİK VE POLİTİK ARKA PLAN: TOPLUMSAL HAFIZA, AİDİYET, KİMLİK, İDEOLOJİ, MEDYA VE TURİZM ENDÜSTRİSİ

Merih TAŞKAYA *

Giriş

Bu çalışmanın amacı kültürel miras olgusundan yola çıkarak somut olmayan kültürel mirasın korunması için sürdürülen sistematik çabaların ekonomik ve politik arka plan okumalarını, kimlik, aidiyet, ideoloji, toplumsal deneyim aktarımı, toplumsal hafıza, toplumsal barış ve turizm endüstrisi kavramları çerçevesinde gerçekleştirmektir. Bu amaçla somut olmayan kültürel miras konusunda literatürde yer alan tartışmalardan hareket edilmiş ve eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirmeler yapılmıştır.

Çalışmada, somut olmayan kültürel mirasın korunması için sürdürülen sistematik çabaların görünür sosyal ve kültürel amaçları dışında, arka planda yer alan;

- Kültürel mirasın kavramsal dönüşümüne,
- Piyasa ilişkilerinin turizm alanında somut olmayan kültürel mirasın aktarımındaki belirleyiciliğine,
- Somut olmayan kültürel mirasın kimlik ve aidiyet duygusuna katkılarının önemine
- Somut olmayan kültürel mirasın aktarımında ideolojik seçimlere,
- Medyanın somut olmayan kültürel mirasın aktarımındaki etkisine,
- Toplumsal hafızada somut olmayan kültürel mirasın izlerinin toplumsal deneyim aktarımının ne kadarını sağlayabildiği sorusuna ve bu çerçevede somut olmayan kültürel miras kapsamında 'deneyim'in salt 'beceri' odaklı aktarımı üzerinden toplumsal hafızanın sansürlenişine odaklanılmıştır.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi

Modernleşme Sürecinde Somut Olmayan Kültürel Mirasın Kavramsal Serüveni

Kavramsal olarak son şeklini almadan önce, yıllar boyu ilgilisinin amaçları doğrultusunda çeşitli içeriklerle doldurulan "Somut olmayan kültürel miras", 1970'lerde UNESCO'nun çalışmaları kapsamında bilimsel bir disiplinin değil, kültürel miras koruma programının alt alan adı olarak ortaya çıkmış ve yayılmıştır (Oğuz, 2013: 6).

Kültürel Miras, aslında tüm insanlığın ortak akıl ve yürek ürünüdür. Bu noktadan baktığımızda, her ne kadar miras terimi mülkiyetle birlikte tınlasa da, hiçbir resmi sınır nedeniyle mülkiyet konusu edilemez. Çünkü Hitit Uygarlığı da kendilerinden önceki kadim Yakındoğu uygarlıklarının mirasıdır; "Babil, Hitit ve Yunan mitolojileri, birbirinden beslenerek gelişen ve birbirinin yerini alan tanrı kuşaklarını barındırır" (Von Laffert, 2010: 51). Dünyanın her tarafında tanıdık/ortak kültürel unsurlar bulma ihtimalimiz daima vardır. Ortak hâfızaya nakşolmuş ve kültürü taşıyan memetik[1] unsurların yaygınlığı çoğu zaman şaşırtıcıdır. Dünyada kültürel miras kapsamında değerlendirilen tüm unsurların korunmasına yönelik çabalar, bu nedenle uluslar üstü niteliktedir. 1950lerde sistematik olarak başlayan kültürel mirasa yönelik çalışmalar, 2000lere kadar hem kavramsal, hem içeriksel olarak pek çok dönüşüme uğramıştır.

İçeriğin Belirlenmesinde Modernizmin Etkisi

Kültürel miras 1970lere dek madde temelli olarak algılanmıştır. UNESCO obje nitelikli tarihi eserlerin savaş koşullarında tahrip edilmesi ve tarihi eser kaçakçılığı nedeniyle ait oldukları maddi bağlamdan koparılması tehlikesi nedeniyle, ilk etapta kültürel mirasın somut unsurlarına odaklanmıştır.

> "... Sözleşme'nin kültürel mirasın korunmasına yönelik cesur ve güçlü bir vurgusu varsa da, yapılan miras tanımına göre hedeflenen korumanın sadece 'Tarih, sanat ve bilim bakımından evrensel değere sahip mimari eserler, buralarda yer alan resimler ve yazılar, arkeolojik karakterli yapılar, mağaralar, harabeler ve bunlarla bütünlük kazanan doğal çevre...' olarak belirlenmesi, UNESCO'nun bu tarihe kadar hazırladığı sözleşmelerdeki korunması gereken kültürel miras algısının, "obje/nesne" ve "yapı/mimari" odaklı olduğunu göstermektedir" (Oğuz, 2013: 6,7).

[1] Memler de genler gibi eşleyicidir fakat farklılaştıkları yerler vardır. Genler biyolojik âlemde, memler kültürel âlemde mücadele eder. Genler hücrelerde bulunur, bedenleri üretir ve üremeyle çoğalırlar. Memler beyinde veya kültürel nesnelerde bulunur ve davranışı, düşünceyi, kültürü üretir ve taklitle çoğalırlar. Memin üreme kabiliyetinin kaynağı olan taklit, memlerin DNA'sı gibi düşünülebilir. Taklit memlerin tanımında hayati bir kavramdır ve bir insandan diğerine aktarılan her türlü fikir ve davranış olarak tanımlanır (Demir: 2012: 39).

Öte yandan görünürlüğün, sayısallaştırılabilirliğin / ölçülebilirliğin bilimin araştırma nesnesi olmanın ön koşulu sayıldığı bu yıllarda, sözel aktarımdan çok yazılı metinlere, ritüeli oluşturan ilişki biçimi yerine sembolik ifade biçimine; içerikten çok şekle itibar edilmesi, modernizmin ve onun bilim anlayışı olan pozitivizmin egemenliğinin zirvede oluşunun bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

1954 ve 1970 tarihlerinde sözleşmelerde yapılan düzenlemeler sonrasında, bu iki sözleşmenin tanımladığı konuların dışında kalan 'diğer' kültürel mirasların korunmasına yönelik ek düzenleme 1972'de Kültürel ve Doğal Dünya Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme ile gerçekleştirmiştir. UNESCO'nun kültürel miras çerçevesini salt maddi unsur odaklı çizmiş olmasının eleştiri konusu olması sonrasında, 1973'te Bolivya Deklarasyonu'nda folklor, kültürel miras kategorisine alınmıştır. Folklorik öğelerin, belge niteliği taşıyan somut uzantılarının ötesinde, yaşam biçimi yansıması olarak değerlendirilmesiyle, 'aktarım', 'örgün ve yaygın eğitim', 'katılım' gibi konulara öncelik verilerek 'ortak bellek', 'paylaşılan deneyim', 'toplumsal kimlik' veya 'tarihsel süreklilik' gibi temaları da içerecek bir yaklaşımla hedeflenen mirasın korunmasına yönelinmiştir (Oğuz, 2013: 10).

Kavramsal Serüvenin Son Durağı

17 Ekim 2003 tarihinde UNESCO'nun 32. Genel Konferansı'nda kabul edilen Sözleşme 'de "Somut Olmayan Kültürel Miras"; toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar- olarak tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Sözleşme metninde kuşaktan kuşağa aktarılan bu somut olmayan kültürel mirasın, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılacağı ve böylece kimlik ve devamlılık duygusu sağlayacağı; kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunacağı öngörülmektedir (http://www.unesco.org.tr/?page=11:129:5:turkce).

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Kırılgan İçeriği Ve Modern Aktarım Tarzının Güvenilirlik Sorunu

2003 Sözleşmesi'nde yapılan vurgu, kültürel mirasın maddi varlığından öte, üretim sürecinde sarf edilen emeğe içkin beşeri ilişkilere ve dolayısıyla üretim ve aktarım sürecindeki bilgi ve yaşam tarzına ilişkin birikime yönelik tüm unsurların korunması üzerinedir. Bu noktada Sözleşme, antropolojik, sosyolojik ve giderek sosyal antropolojik bir bakış açısına sahiptir. Böylece somut olmayan kültürel mirasta emeğin görünürlüğü sağlanarak, söz konusu kültürel öge, salt obje/ görüntü olmanın ötesinde yaşatılarak korunabilecek, içerik bilgisi ile özündeki değerle birlikte gelecek nesillere aktarılabilecektir. Bu yaklaşımla, örneğin el becerisinin sadece 'yetenek' olarak kabul edilmesinin ötesi hedeflenmektedir. Çünkü örneğin "oya" sadece şekilsel değil aynı zamanda etnolojik, antropolojik, sosyolojik unsurları bünyesinde barındırır. Bu koparılamaz bağ, somut olmayan kültürel miras kapsamında yer alan ögelerin oluşumu ve aktarımı sürecindeki dinamiklerle şekillenen kendiliğindenlikten kaynaklanmaktadır. Söz konusu unsurların yok sayılması, içeriğinden arındırmayı ve parçalanmışlığı beraberinde getirir. Parçalanan her şey eksik ya da yanlış değerlendirme ve aktarılma riskiyle karşı karşıya kalır.

Somut olmayan kültürel mirasa ilişkin tüm unsurların kırılganlığının göz önünde bulundurularak aktarımında ve korunmasında gösterilmesi gereken hassasiyet, sadece gelecek kuşaklara tarihsel bilginin doğru aktarımı için değil aynı zamanda sosyal bilimlerin ihtiyaç duyduğu verilerin de sağlıklı kalması için zorunludur.

Usta-çırak ilişkisi üzerinden yürütülen geleneksel aktarım tarzlarının modernleşme süreciyle birlikte değer kaybetmesi, bir taraftan uzmanlaşmanın formal eğitim kurumlarından geçerek kabul görmesi diğer taraftan geleneksel bilginin modern dünyada geçerliliğinin azalması nedeniyledir. Bu noktadan hareketle somut olmayan kültürel mirasın aktarımında işin içine giren kurumsallaşma, beraberinde resmi ideolojiyi, dolayısıyla ideolojik seçim ve ideolojik aktarımı getirir. Sözlü aktarımın denetimden görece bağımsızlığı, somut olmayan kültürel mirası resmi müdahaleden uzak tutarken, metinselleştirmenin kurumlar aracılığı ile yürütülmesi nedeniyle ideolojik seçimlere ve dönüştürmelere açık hale getirmiştir.

Hafızanın Tarihselleştirilmesi

Kültürel ürünlerin de dâhil olduğu toplumsal ve bireysel deneyimlerin yazılı hale getirilişi, kültürel aktarımda işin içine yorumlayıcıyı da dâhil etmiştir. Bu noktadan sonra geçmiş, onu kaleme alanın ya da aldıranın ideolojik yorumlayışını da içermektedir. Başaran, matbuat kültürüne geçişle bu sürecin hızlanışını geçmişin yeniden inşası çerçevesinde değerlendirmektedir:

Matbuat kültürüne geçişle birlikte hafıza daha somut yollarla tarihselleştirilmeye başlanır. Matbuat kültürü, geçmişi metinselleştirir. Fikirler, kişiler ve olayları sözlü geleneğin alanından uzaklaştırarak ve onlara kolektif hafızada belirli bir yer ve zaman vererek, okuyucuların geçmişin tarihselliğini daha derin ve malumatlı bir biçimde anlamalarını sağlar (Hutton, 1993: 19).

> .... Geçmiş artık dolayımlı olarak şimdi içinde vardır. Yazı aracılığıyla geçmişin tüm mirası gelecek kuşaklara aktarılabilir hale gelir; ancak bu profesyonelleşme, beraberinde geçmişin uzaklaşması ve somutluğunu yitirmesi olgusunu getirir. Geçmiş; izi şimdide sürülebilen somut bir pratikten, bilgisi var olan ancak görüntüsü yitmiş bir alan halini alır. Kitle iletişim araçlarının geçmişe dair sağladığı depo-bilgi, bir arşiv kaynağı olarak geçmişin yeniden inşasına yardım eder. Ancak bu görüntü segmentler halindedir ve hiçbir zaman geçmişin gerçek resmini sağlayamaz (Başaran, 2010: 17-18).

Aktarımda İdeolojik Seçim Aygıtları

Resmi ideoloji tarafından denetlenen modern aktarım kurumları olan okullar ve medya Althusser tarafından devletin ideolojik aygıtları olarak adlandırılmaktadır (Althusser: 2003). Bu aygıtlar aracılığı ile aktarılan her şeyde olduğu gibi somut olmayan kültürel miras ürünlerinde de seçimli, dönüştürülmüş ve sansürcü bir tarz benimsenmiştir. Amaç egemenin egemenliğini yeniden üretmek, gücünü aşındıracak unsurları tarihin karanlığına gömmektir. Bu noktada modern aktarım tarzının güvenilirliği sorusu gündemden düşmemektedir:

> Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasının gerçekleştiği "geleneksel aktarım tarzları" ile "modern aktarım modelleri" arasındaki farklılık uzmanları modern aktarımın güvenilirliği ve aktarılan mirasın "orijinalliği ya da kendiliğindenliği" gibi soru(n)larla karşı karşıya getirir. ... UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile uluslararası bir farkındalık yaratmaya çalıştığı somut olmayan kültürel miras terimi altında toplanan unsurlar, aslında birkaç kuşak öncesine kadar "kendiliğinden" aktarılarak var olmaya devam eden ya da süreç içinde "kendiliğinden" kaybolan ürünlerdi... Ancak geleneksel bilginin önce değer

kaybedişi sonrasında önemsizleşmesi, yenidünya düzeninin modern insan kurgusu, medya kanalları aracılığıyla öne çıkan ve değer biçilen hâkim kültürler "geleneksel/ yerel bilgilerin" aktarımını sekteye uğrattı (Gürçayır, 2013: 32,33).

Resmi eğitim kurumlarının somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında izlediği kurumsal ve profesyonel yollar, somut olmayan kültürel mirasın oluşum ve aktarım niteliği olan "kendiliğindenliğe" fırsat tanımayacak kadar sistematiktir ve kontrol altındadır. Nitekim 2011 yılında Somut Olmayan Kültürel Miras Sözleşmesi kapsamında Endonezya'nın Bali adasında gerçekleştirilen toplantıda sunulan raporda, profesyonel aktarımın somut olmayan kültürel mirasın sosyal bağlamını ve kültürel anlamını kaybetmesine neden olacak bir tehlike olarak tanımlandığı aktarılmaktadır (Gürçayır, 2013: 37). Egemen ideolojinin kontrolü altında söz konusu kültürel miraslar arasından hangilerinin ne kadar ve ne şekilde aktarılacağına karar veriyor oluşu, ekonomik ve politik iktidar ilişkilerinin belirlediği bir süreçtir.

Resmî ya da resmî olmayan eğitim sürecine hangi miras alanlarının dâhil edileceği, hangisinin öne çıkarılacağı ya da öteleneceği gibi konular da eğitim ve aktarım süreçleri ile iktidar arasındaki ilişki üzerine düşündürür. Seçilen ya da seçilmeyen miras sorunlarının yanı sıra, mirasların çağdaş yaşama uyarlandığında "seyirlik bir etkinliğe dönüşmesi", "gerçek anlamını yitirmesi", "bağlamından koparılarak yeni bağlamların ürünü haline gelmesi", üzerinde kafa yorulması gereken noktalardan sadece birkaçıdır. Özellikle resmî olmayan eğitim biçimlerinin geleneksel tarzlarına karşı üretilen modern biçimler arasında; bilinç düzeyi, aktarım süreçlerine katılanların katılım nedenleri, hangi mirasların seçildiği ve ne şekilde aktarılacağı gibi konularda beliren farklılıklar bir karşıtlık doğurmaktadır. Bu karşıtlıklar ya da zamanın gerektirdiği dönüşümlere bakılırken, somut olmayan kültürel mirasın çoğu zaman "tahayyül edilen" bir geçmişin uzantısı olması gerektiği düşüncesinin zihinlerden çıkarılması gerekmektedir. Ancak yine somut olmayan kültürel mirasın aktarımı için oluşan yeni bağlamların ya da aktarım ortamlarının "icat edilmişliği" ya da "kendiliğindenliği" konusu da aynı dikkati hak etmektedir (Gürçayır, 2013: 37-38).

Neo-Liberal Ekonomi Politikalarının Kuralsızlaştırma Projelerinin Kültürel Mirasın Korunması ve Turizm Politikalarına Yansımaları

Toplumsal düzlemde yaşanan tüm değişimlerin politik ve ekonomik iktidar odaklarının güdümü altında oluşu, kültür ve turizm politikalarının da içinde yaşadığımız neo-liberal süreçten yola çıkarak açıklanmasını gerektirmektedir. Özellikle 1980lerden sonra Türkiye'de endüstriyel bir niteliğe bürünen turizm, giderek pek çok 3. Dünya ülkesinde olduğu gibi kitle turizmi yönünde gelişme göstermiştir. Uluslararası iş bölümünün tüketim kısmını üstlenen Türkiye, denizini, kumunu, güneşini uluslararası tüketim pazarına sunarak dünya turizmine eklemlenmiştir. Uluslararası düzlemde kültür turizminin yani yüksek gelir getiren, elit ve zengin turistlerin tercih ettiği görece temiz turizm ise birinci dünya ülkelerinin payına düşmüştür. Gerek somut gerekse somut olmayan kültürel mirasın turizm için cazibe merkezleri yaratmak amacına odaklanması, turizm alanında kitle turizminden kültür turizmine geçiş için olumlu bir adım gibi görünmektedir. Bu süreçte izlenecek yol haritası 80lerde kıyı turizminin izlediği harita ile aynı olur ve salt kârlılığa odaklanılırsa, kayıp kıyılarımıza kayıp somut/somut olmayan kültürel miraslarımızın da eklenmesi pek muhtemeldir.

Somut kültürel miraslar kapsamına giren eserlerin korunması için gösterilen çaba, müzeciliğin gösterdiği gelişim seyrinden okunabilir. Öte yandan tarihi ve doğal sit alanı ilan edilen, endemik türlerin yaşam alanı olan[2] pek çok alan, taş ocaklarına, nükleer santrallere, toplu konuta teslim edilmekte, soylulaştırma (kentsel dönüşüm) projeleri ile yaşam tarzlarına müdahale devam etmektedir. Neo-liberal politikaların kuralsızlaştırma projeleri, yasaların değiştirilmesiyle ve böylece denetimin ortadan kalkmasıyla pervasızca uygulanmaktadır[3].

2 Biyolojik Hazinenin Kalbine HES Hançeri! (29.01.2012) "Isparta'nın Sütçüler, Antalya'nın ise Manavgat ilçelerinde inşa edilmesi planlanan Kasımlar Barajı ve HES projesinin uygulanacağı alanın, nesli tehlike altındaki 110 türü barındıran 'biyolojik hazine' olduğu ortaya çıktı. Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyesi Yard. Doç. Dr. İ. Gökhan Deniz, projenin uygulanmasıyla korunması gereken dört ayrı önemli bitki alanındaki türlerin tehdit altına gireceği uyarısında bulundu. Bölge, barındırdığı tür sayısı bakımından bir çok Avrupa ülkesinden daha zengin" http://www.ulusalkanal.com.tr/yurt-haber/biyolojik-hazinenin-kalbine-hes-hanceri-h742.html (Erişim tarihi 04.04.2014)

3 Sit alanına inşaat yapana hapis cezası iptal edildi! (20/04/2012) Anayasa Mahkemesi, "Kanunda nerenin sit alanı, neyin kültür varlığı olduğu belirsiz" diyerek 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası'nda yer alan hapis cezasını iptal etti. Mahkeme, 1 yıl içinde bu konuda yeni düzenleme yapılmasını isterken arkeoloji dünyası şokta. 2863 Sayılı Yasa'nın iptal edilen (b) bendi 'Sit alanlarında geçiş dönemi koruma esasları ve kullanma şartlarına, koruma amaçlı imar planlarına ve koruma bölge kurullarınca belirlenen koruma alanlarında öngörülen şartlara aykırı izinsiz inşai ve fiziki müdahale yapanlar veya yaptıranların, iki yıldan beş yıla kadar hapis ve beş bin güne kadar adli para cezasıyla cezalandırılmasını' öngörüyor. İptal hükmü, kararın Resmi Gazete'de yayımlanmasından başlayarak 1 yıl sonra yürürlüğe girecek. http://www.radikal.com.tr/turkiye/sit_alanina_insaat_yapana_hapis_cezasi_iptal_edildi-1085460 (Erişim tarihi: 04.04.2014)

Aynı kural tanımazlığın somut olmayan kültürel miraslara yönelik uygulamalarıyla karşılaşmak da ihtimal dâhilindedir. Eliade'nin dediği gibi efsane, imge ve simge manevi hayatın özüne aittirler ve tamamen yok edilebilmeleri söz konusu değildir, ancak bunları gizlemek, sakatlamak ve geriletmek riski daima vardır (1993: 37).

Somut olmayan kültürel miras kapsamında yer alan uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânların turizm endüstrisinin gerekleri doğrultusunda korumaya alınması ve aktarımı durumunda ortaya çıkabilecek 'içerikten arındırma' sorunu sosyal bilimciler arasında çeşitli kaygılara yol açmaktadır.

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Turizm İçin Yeniden Üretimi: *Kültürün Metalaşması*

Kaygalak, Usta ve Günlü, bu kaygıdan yola çıkarak hazırladıkları 'Mardin'de Turizm Gelişimi İle Otantiklik[4] Olgusu Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi' başlıklı çalışmalarında, otantiklik kavramı üzerinden somut olmayan kültürel mirasın turizm endüstrisine sunuluşu konusunda MacCannell'in ve Şahin'in otantiklik ve turizm ilişkisi üzerine görüşlerini aktarmışlardır:

> MacCannell'e (1999: 91) göre bireylerin modern dünyadan ve modern yaşam tarzlarından dolayı kendilerini hayal kırıklığına uğramış ve tatminsiz hissetmeleri onları, başka bir yaşam arayışında seyahat etmeye itmektedir. Modernlikte birey, bir zamanlar benim diye adlandırdığı değerlere bağlılığını kaybetmekte aynı zamanda diğer insanların gerçek yaşamlarına ilgi duymaya başlamaktadır. İnsanlar, diğer kültürlerde bir şekilde kendi kültürlerinden daha saf ve bütün bir gerçek yaşam bulmayı ummaktadırlar. Modernleşme ve akabinde kentleşmenin beraberinde getirdiği kimlik, yapaylık, duygusallığın azalışı ve farklılıklarının yerini homojenleşmenin alışı ile insanların yaşadıkları yabancılaşma ve kimlik bunalımından kaçış için öz değerlere ve otantik olana ulaşma isteği, modern turizmin en belirgin istek uyarıcı faktörlerinden biri olmaktadır (Şahin vd. 2003). Bu isteklerinde turistler, sürekli gerçek ve otantik kültüre girme ve günlük yaşamı gerçekte yaşandığı gibi görme arayışındadırlar. MacCannell (1999), dolayısıyla bir taraftan turistin peşinde olduğu otantiğin göz önünde değil saklanan art alanlarda var olduğunu öne sürerken bir taraftan da buralara ulaşmanın, yani sergilenen turist

[4] Otantik sözcüğü, Türk Dil Kurumu sözlüğünde batı dillerinden (Fransızca) Türkçeye geçen, Fransızcada "authentique" kelimesinin karşılığı olarak; "eskiden beri mevcut olan özelliklerini taşıyan", "gerçek olan, gerçeğe veya aslına dayanan, orijinal, mevsuk" olarak tanımlanmaktadır. www.tdk.gov.tr (Erişim tarihi: 04.04.2014).

> mekânından çıkışın mümkün olmadığını iddia etmektedir. Böylece sahnelenen otantiklik (Stagedauthenticity) kavramını geliştirmektedir. MacCannell (1999) otantik mekânların turizm merkezleri olmasıyla birlikte, yerel halkın kültürel ürünlerini turistin arzularına göre şekillendirmeye başlayacağını belirtmektedir. Dolayısıyla kültürel ürünler ve yerler, yerel halkın gözünde anlamını yitirerek birer ticaret ürününe dönüşmektedir (Kaygalak, vd. : 2013: 238-239).

Turizm endüstrisine sunulan otantik niteliğe sahip somut kültürel mirasın -yerel el sanatları, gelenekler, müzik ve dans vb. gibi- salt turizm endüstrisinin gerekleri kapsamında değerlendirildiğinde seyirlik birer nesneye dönüşme tehlikesine dikkat çeken bu çalışmada, Greenwood'un, Taylor'ın ve Cole'nin konu hakkındaki değerlendirmeleri dayanak olarak sunulmuştur:

> Greenwood'a (1977: 381) göre metalaştırılan kültürel ürünler, süreç içerisinde onları yeniden üretmek için hevesini kaybeden yerel halk tarafından önemini ve gerçek anlamını yitirmektedir. Taylor'a (2001: 15) göre ise kültür, turizm nesnesi olmaya başladığında otantikliği azalmaktadır. Kırsal bir yörenin gelişmesiyle yöre modernleşmekte ve turist toplumu halini almaktadır. Artık daha fazla ilk halinde olmadığından cazibesini kaybetmektedir. Kültürel varlıklar turistler için tüketilebilir olarak tanımlandığı zaman kültür de metalaştırılmaktadır (Cole 2007: 945) (Kaygalak, vd.: 2013: 240).

Mirasın endüstrileşmesi konusunda Urry (1999), endüstriyel geçmişin satılan bir şeyin parçası haline getirilişini Wigan İskelesi Miras Merkezi'nin turizmin ve giderek yatırımcıların dikkatini çekecek bir düzenlemeye tabi tutuluşu üzerinden değerlendirmektedir. Urry, bu noktada miras endüstrisi kavramına göndermede bulunur (Taşkaya: 2013: 19). Turizm endüstrisinin diğer tüm endüstri alanları gibi kar odaklı davranışı piyasa ilişkilerinin, koruma altına alınan tüm kültürel miras unsurlarının sunumunu da belirlemeye kalkışma ihtimali olduğu Mardin örneğinde görülmektedir. Türk gecelerinin içeriği somut olmayan kültürel mirasın aktarımında/sunumundaki doğruluk ve yeterlilik sorunu da bu durumun yansımalarına verilecek örnekler arasındadır.

Kimlik ve Aidiyetin, Toplumsal Hafıza Aracılığı ile Salt Olumlamalar Üzerinden İnşası: Birlikte Unutmak ya da Birlikte Hatırlamak

Kapitalizmin yabancılaştırıcı etkisini ve postmodern sürecin yarattığı belirsizlik ve çerçevesizlik sonucunda ortaya çıkan aidiyet duygusundaki zayıflığı göz önüne aldığımızda, kültürel miras kimlik duygusunu güçlendiren bir tutkal görevi görebilmekte ve yabancılaşmaya, kimliksiz dönüşüme karşı

pansuman etkisi yaratabilmektedir. Kültürün aktarımında kolektif belleğin işlevleri arasında yer alan toplumsal bağlılık yaratımını da bu noktadan hareketle okumak gerekmektedir. Başaran, bu konuda Gross ve Bilgin'in konuyla ilgili değerlendirmelerine değinmektedir:

> Kolektif hafıza, ulus inşası ve ulusal kimlik için önemli bir temel oluşturur. Kuşaklar arasında zamansal devamlılık imgesi yaratan bir bağ kurar ve var olan sosyo-politik düzeni meşrulaştırır (Gross, 2002: 342). İnşa edilmeye çalışılan kimliğe bir tarihsel töz verme, bir derinlik kazandırma işlevi görmek ve topluluk üyelerinde aynı kaderi paylaşma duygusu uyandırmak (Bilgin, 2008: 36) kolektif hafızanın önemli işlevlerindendir. Bu önemli işlevi nedeniyle, özellikle ulus-inşasının ilk evrelerinde toplumsal hafıza kaderine terk edilmez. Toplumsal kohezyonun ancak çatışmasız bir kamusal alandan doğacağı fikri nedeniyle, şimdi gibi geçmiş de homojenize edilmeye çalışılır. Bilgin'e göre; Ulusların çoğu kez bir krizin, bir savaşın ardından kurulması nedeniyle zedelenen özsaygısını yükseltmek, aşağılanan benlik imajını yüceltmek gibi o an için zorunlu ama daha sonra işlevini yitirecek olan bir misyon yüklenir kolektif bellek. Ulus çatısı altında birleşme, ortak bir geçmiş aidiyetini varsayar ve bu nedenle kolektif belleğin inşasında gerçeklik kaygısı taşınmaz. (...) Devlet ortak belleği pekiştirirken, özel bellekleri bastırır. Dolayısıyla ulusal anlatı, bastırılmış bellekleri içinde barındırır (Bilgin, 2008: 38) (Başaran, 2010: 12,13).

Kimlik ve aidiyet geçmişin olumlanarak parlatılması üzerinden yürütülürken gerek tarihsel aktarım gerekse deneyim aktarımı sırasında başarısızlıkların, utanca neden olacak olayların es geçildiği ya da yapılan hataların aklanarak sunulduğu bir eğilime yol açar. B. Schwarts'a göre ise kolektif bellek yaratma sürecinde yürütülen temel aktivite 'yapım' değildir, bundan ziyade 'seçim'dir. Geçmiş bize tarihi gerçekleri yaratma veya hatta icat etme olanağı sağlamak için esneklik sağlamaz; bu yüzden sosyal anılar değişir, çünkü bazı olaylar vurgulanır, diğerleri ise saklanır. Biz geniş egemen söyleme uyan olgusal öğeleri seçer, diğerlerinin önemini yok sayar ya da minimize ederiz (Schwarts 1982: 395-96'dan aktaran Meyers, 2005: 1'den aktaran Taşkaya, 2013: 13). Temelde 'kolektif hafıza' aktarılan, paylaşılan ve hatta grup veya modern toplum tarafından inşa edilmiş bir yapı olarak açıklanmaktadır. Geçmişin yeniden inşası gerçeklik düzleminde olanaklı olmadığı için, geçmişe yönelik algı üzerinde çalışma söz konusu olmaktadır. Kolektif belleğin yeniden üretiminin -"kimlik" inşasında genel kabul gören önemi nedeniyle-, genellikle uyarlamalar ya da pragmatist seçimlerle sağlanması söz konusudur (Taşkaya, 2013: 13).

Somut olmayan kültürel mirastan anlaşılanın daha çok temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler gibi folklorik unsurlar oluşu da buna işaret etmektedir. Toplumsal yaşamı sekteye uğratan, toplumsal ayrışmaya neden olan pek çok somut olmayan kültürel mirasa sahip olan Avrupa'da, deneyim aktarımının salt olumlamalar çerçevesinde olmadığı, yüzleşme ve ders alma fırsatı yaratacak deneyimlerin de kültürel miras kapsamında korunduğu bilinmektedir. Hitler liderliğinde yapılan soykırımın en yüksek rakamlara ulaştığı Auschwitz'de toplam 4,5 milyon insanın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Auschwitz, UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası listesine alınmış bir "utanç müzesi" niteliğindedir ve insanlık tarihinin en büyük utançlarından biri olarak 70 yıldır varlığını sürdürmektedir (http://blog. .com/ avrupanin-enleri-1/: erişim tarihi: 05.04.2014).

Cutcher, Gabriel (1993) ve Davis (2008)'i kaynak göstererek, günümüz olaylarının yorumlanmasında büyük etkisi olan geçmişin, sembolizmin ve anlamın zengin bir kaynağı olarak kullanılabileceğini belirtmektedir (Cutcher, 2008: 371'den aktaran: Taşkaya, 2013: 8). Bu kaynak geçmişin nasıl anlamlandırılmak ve hatırlatılmak istediğine bağlı olarak yeniden inşasında egemen ideolojinin aygıtları tarafından isteğe bağlı şekillendirilirken geçmişe ait izler seçici bir silme işlemine uğratılır ve tarihsel hafızaya eklemlenir.

Tarihsel hafıza, geçmişin bilim adamı tarzında yeniden inşasıdır. Bizden öncekilerin çevrede bıraktıkları izlerin sistematik analizini temel alır. Kolektif hafıza ise aksine bu izlerin nesillerle iletilmesine dayanır. İkisi birbirinden bağımsız değildir. Tarihsel hafıza geçmişin anılarını kırarak inşa olur ama bu anılar yaşayan temsillerimize bulaşır, geçmişe bakışımızda devreye girer. Buna karşılık tarihsel üretim de kültürel mirasa katılır, onu dönüştürür ve dönüşür. Tarihsel hafızada bir iz haline geldiğinde kolektif hafızada yer bulur (Bilgin, 2008: 35). Hafızayı katmanlı bir bilgi olarak düşünürsek kolektif hafızanın en altta, tarihsel ve kültürel hafızadan birikenler ve kendi deneyimleri aracılığıyla yapılandığını söyleyebiliriz (Başaran, 2010: 13,14).

Başaran, kolektif hafızanın, grubun ortak deneyimini ve alanını anlattığı için kolektivite içerdiğini ve topluluğun geçmişe dair ortak bir imaj paylaşmasını sağladığını belirtmektedir: "Bu anlamda, geçmişi birlikte yaşamayı değil birlikte hatırlamayı gerektirir. Birlikte hatırlama edimi, sözlü kaynaklardan kuşaktan kuşağa geçen enformel bir paylaşım olabileceği gibi, medya ürünleri ya da farklı dolayımsal (mediated) etkinlikler aracılığıyla gerçekleşen bir süreç de olabilir" (Başaran, 2010: 13).

Medya; mit, kimlik, tarih, anlatı, efsane ve hafızayla ilintili diğer konuların inşasında süreklilik bağlamında önemli bir rol oynar. Medya ürünlerinin,

> ... güncel popüler ve kültürel deneyim alanında hafıza üretme ve hafızayı çerçeveleme konusunda sahip olduğu hegemonik güç, hafızada ortaya çıkardığı apaçık krizler ve 'organize unutma'yı teşvik için geliştirdiği formlar (Belanger, 2002: 69-92) düşünüldüğünde medyanın şimdi ve geçmişin gerçekliğini inşa etmedeki rolüne ilgi göstermenin önemi ortaya çıkar. Eleştirel kitle iletişim teorilerinin hemen hepsinin değindiği ana temalardan biri, günümüzde medyanın 'gerçek' statüsü bahşetmediği olayların, gerçeklik statüsüne erişemediği ve kamusal gündemde yer bulamadığıdır. Şimdinin bilgisi için geçerli olan bu tespit geçmiş bilgisi için de geçerlidir. Kolektif hafızanın inşasında, medyanın eskiden olduğunu kabul ettiği ve nasıl olduğuna ilişkin ana anlatıyı saptadığı konular, tarihsel hafızanın bileşenleri olarak kabul görmektedir. Bu saptamanın dışına itilmiş olay ya da kişiler ise yok sayılmakta, marjinalleştirilmekte ya da ana anlatının verilerini destekleyecek biçimde resmedilmektedir (Başaran, 2010: 22,23).

Kimlik inşasını, geçmiş-şimdi-gelecek arasındaki kurgunun, resmi tarihin benimsediği ideoloji ile tutarlılığına bağlı bir "anlatı" olarak tanımlamak mümkündür. Başaran, kimliği bir "anlatı" olarak kurmanın, bu tutarlılığı oluşturmayı vaat eden bir seçme, ayıklama ve ekleme sürecine düştüğünü vurgulamaktadır:

"Bu noktada yaşamlarımız, yaşadığımız olayların her gün farklı yorumlanmasından oluşan en hafif tabirle bir "öykü", daha karmaşık bir ifadeyle de bir "kurgu"dur. Bu benzetme, tarihe gereksinim duyan herhangi bir kimliğe uyarlanabilir. Ulusal kimlik bunların başında gelmektedir. Modern ve yeni olarak kurgulandığı ölçüde, yüzünü geçmişe ve geleneğe dönmekte, geçmiş bilgisinin yapılandırılmış ve inşa edilmiş formlarına gereksinimi artmaktadır. Bu bağlamda, gecikmiş ve periferal ulus-inşa projelerinin geçmiş obsesyonu daha travmatik sonuçlara yol açabilmekte; hafızanın her türü, farklı oranlarda bastırılmışlığa ve sansüre maruz kalmaktadır. Kitle iletişimi, çoğu zaman bu sansürü, bir oto-sansür olarak içselleştirebilmekte, resmi tarih anlatısını hafızanın ana yapılandırıcısı olarak kitleselleştirmektedir (2010: 25).

Medya metinlerinin eleştirel okunması becerisinin gelişmesi üzerine yürütülen projelerin samimiyeti, eleştirel akıl yürütme becerisine en ağır sekteyi vuran eğitim politikalarına karşı duruşlarının yoğunluğu üzerinden değerlendirilmelidir. Eleştirel aklın beslendiği tüm yapıların iğdiş edilme çabalarının görmezden gelindiği bir tarihsel kesitte tek başına medya

metinlerinin eleştirel okunması için verilen çabaların amacına ulaşamayacağı açıktır. Kimliklerin inşasında hegemonik yapıyı sürekli yeniden üreten medya ürünlerinin somut olmayan kültürel mirasın aktarımında da aynı perspektife dayanması kaçınılmazdır. Bu bağlamda eleştirel aklın gelişme göstereceği alanların besleneceği yapıların güçlendirilmesi için verilecek mücadele, medya ürünlerinin somut olmayan kültürel miras öğelerinin seçimi ve aktarımına da yansıyacaktır. "Medya metinlerindeki geçmiş bilgisinin toplumsal hafızada yer bulma biçimlerinin irdelenmesi, toplumsal hafızayı oluşturan malzemenin içeriğini görmeyi sağlayacağı gibi farklı güç ilişkilerinin yapısökümünü de kolaylaştıracaktır. Bu anlamda, geçmişin mağdurlarının kendilerini ifade etmeleri, iktidar sahiplerinin geçmişi araçsallaştırma biçimlerinin sorgulanması ve hafızanın farklı kanallardan çoğulcu bir bakışla yeniden biçimlendirilmesi, hafıza çalışmalarının eleştirel bir perspektifle bu ilişkileri ele almasına bağlıdır. Kitle iletişiminin bu süreçteki etkisinin anlaşılması ise hafıza kurucu aktörlerin başında gelen iletişim araçlarının geçmiş bilgisini üretme, yönlendirme ve farklı geçmiş temsillerine mesafesinin çözümlenmesine bağlıdır" (Başaran, 2010: 26,27). Somut olmayan kültürel miras öğelerinin resmi tarih anlatılarının kaderini paylaşmaması, bu çözümlemeleri üretecek olan yapıların samimiyetine bağlıdır.

Sonuç

Somut olmayan kültürel miras olgusunun işlevsel genişlik kazanmasına izin verecek olan geçmişe ait iyi ve kötü hatıraların eleştirel perspektifle çözümleneceği alanların ve sergileneceği yapıların Türkiye'de hayat bulması gerekmektedir. Böylelikle, hem barışçıl bir toplumsal anlayışa sahip olma durumuna zemin hazırlanacak hem de deneyim aktarımı aracılığı ile değerler alanının evrensel inşasında erdemli yol göstericiye kavuşulacaktır.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (2003)
İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul, İthaki Yayınları.

Başaran, İnce G., (2010)
"Medya ve Toplumsal Hafıza", Kültür ve İletişim • culture&communication © 2010 • 13(1) • kış/winter: 9-29.

Demir, M. (2012)
"Kültür ve Doğal Evrim: Memetik Kuramı ve Eleştirileri", Bilim ve Sanat Vakfı Bülten, Sayı: 80.

Eliade, M. (1993),
Mitlerin Özellikleri, Çev. : Sema Rifat, İstanbul: Semavi Yayınları.

Gürçayır, Teke, S. (2013)
"Geleneksel Tarzlar, Modern Modeller: Resmî, Resmî Olmayan Eğitim ve Somut Olmayan Kültürel Miras", Millî Folklor, Yıl 25, Sayı 100, ss:31-39.

Kaygalak S., Ö. Usta, E. Günlü (2013)
"Mardin'de Turizm Gelişimi İle Otantik Olgusu Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 24, Sayı 2, Güz: 237 - 249, 2013.,ss: 237-249.

Oğuz, M. O., (2013)
"Terim Olarak Somut Olmayan Kültürel Miras" Millî Folklor, Yıl 25, Sayı 100, ss:5-13.

Taşkaya, M. (2013)
"Reklamda Nostaljik Unsurlar: Kimlik Vaadi ve Anlamın Tüketimi" ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar, Ocak 2013, ISSN: 1309-1328, 6(1), 1-37 pp.

Urry, J. (1999)
Mekanları Tüketmek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Von Laffert, J. (2010)
Mitoloji, Çev.: N. Elhüseyni, İstanbul: NTV yayınları

Avrupa'nın en'leri - 1 (09/01/2013)
http://blog.jabiroo.com/avrupanin-enleri-1/ (Erişim tarihi: 05.04.2014)

Bakan Avcı'dan 'Hey Onbeşli' türküsünün hikayesi. (28.03.2014). 2014 http://www.trt.net.tr/trtavaz/bakan-avcidan-%E2%80%98hey-onbesli-turkusunun-hikayesi--haber-detay,tr,122469.aspx (Erişim tarihi 04.04.2014)

Biyolojik Hazinenin Kalbine HES Hançeri! (29.01.2012) http://www.ulusalkanal.com.tr/yurt-haber/biyolojik-hazinenin-kalbine-hes-hanceri-h742.html (Erişim tarihi 04.04.2014)

İskender Pala: Neşet Ertaş'ın türkülerinde de erotizm var. (29 Eylül 2012) http://t24.com.tr/haber/iskender-pala-turkulerdeki-erotizmden-rahatsizim-radyolar-bunlari-calmamali,214099 (Erişim tarihi 04.04.2014)

Sit alanına inşaat yapana hapis cezası iptal edildi! (20/04/2012). http://www.radikal.com.tr/turkiye/sit_alanina_insaat_yapana_hapis_cezasi_iptal_edildi-1085460 (Erişim tarihi 04.04.2014)

www.tdk.gov.tr

http://www.unesco.org.tr/?page=11:129:5:turkce